

שירה נחובה

מאת ש. שפרה

לא היה בה משום חדש בשבילי, ידעתי כי הוא עתידה לפרוץ במוקדם או במאוחר וגם התוצאות בכללותן לאי הפתיחו אותי.

עסקתי בהרב, במובן הסמלי של המלה, אילי כל ימי. זוהי אתה החוויה המרכזית של חיי. כמו, אגב, אני חושב, של כל בני הארץ. זהו המצב האובייקטיבי שלנו. משך תקופה של לפחות 15-20 שנה, עד גירוש הברטים מן הארץ תפסה החרב כמעט את כל מעייני.

כתבה שירי הרב מצאתי, יר / לאבשלום הכבוד... ולא היה בית צור... מה היו קשריך הנמשכים או הנפשיים עם שניהם?
— אבשלום היה ראשון העברים של העת החדשה. הוכניתו היה מרד עברי בשלטון העותמני. פועלו של אבשלום — חבורת נילי, והרגשת עולמו — הייחוד העברי של בני-הארץ. אליהו היה מידידי הצעירים, הכר לכיתה של אחי מילדותי, והיה מבקר הרבה בבית. מתוך הנאום שנשא בעת משפטו בקאהיר כנאשם ברצח לורד מיון יכולתי לשמוע את הדן של השעיה הרבות שביוליני יחד בשיתה ובליוון בעיות-יסוד של קיומנו.

אני קוראת בשיר "על הזכה": "ארוך האוכל מן הזכה, / ארוך פושט יד לשלום, / ארוך מתנהם על הטבח, / ארוך האומר לא תקם, / ותורד, / תולכי כהשד": "ארוך טונע הרבו מרם / ארוך עושה מלאכתו רכיה" / "דאם אתה מטיף למלחמה?"

— השיר הראשון נכתב בעקבות ה"סולחה" שנערכה במוצא לאחר הרציחות ב-1929. אשר ל"תולכי כהשד", למלחמה כאשר למלחמה, אני רק רואה את המציאות כמו שהיא. ההיסטוריה האנושית רצופה מלחמות. אינני סבור שבדורות הקרובים ישורר השלום. על כל פנים לא אצלנו. הראייה שהפאציפיסטים, אילי בכל הדורות מאז ומעולם, ועל כל פנים אצלנו, בדורנו, נאלצו לחסום. אם נרצה ואם לא נרצה אנו נתונים במלחמה. לצערי אינני רואה כל סימן לכך שהמצב עתיד להשתנות בכל עתיד נראה לעין. בעצם השאלה היא מה טיבה של מלחמה, מה היא מתכוונת להשיג, אם היא מתכוונת להשיג ביצור של הוויה עתידית, או את השלום הגור משלמות. עזותות פירושה היתוך של הארץ, של האוכלוסיה ושל הציבור.

האם אין כוונתם אלה כדי לעודד את יצר המלחמה לשמה?
— שאלת המלחמה באורה עקרוני נראית לי. לפחות אצלנו, מופי שטה. מופשטת מכל מציאות ולפיכך לא רלבאנטית. תמיד השאלה הקונקרטית היא אם מלחמה מסוימת היא בקו ההתפתחות ההיסטורית, בקו הקידמה או נגד הקו הזה. מלחמת-השהחורר העברית היא בלי ספק בקו ההתפתחות ההיסטורית, בקו הקידמה. אין אני מתיימר לפתור את בעיית השלום הנצחי מבחינת הפאציפיזם. המלחמה שאני מדבר עליה היא מלחמת שהחורר מעול משעבדים זרים. ומכפיה. מעול הפאנ'ערבאות ומן האימפריאליזם המצרי והרוסי. העברי החדש נתון, בעצם מלידה, במלחמות אלה ובדרך הטבע הוא נתון להם. אין ענייני כלל וכלל מלחמה כאשר היא מלחמה.

ספרות עברית וספרות יהודית

האם אתה מאמין בקיומה של ספרות ישראלית בעלת יחוד?
— יהודי ממה? בהקשר זה שלנו יש לזה רק משמעות אחת, "ישר" אלות, כמו עצם השם "ישראל", הוא מונח מטושטש, ומטושטש, בעצם משום כך בחרו בו כדי להשתמש מן הברירה בין "מדינה יהודית" ל"מדינה עברית". הברירה שעמדה בפועל כך עם הכרזת המדינה. זהו אבר מעצם המופרכות שבהגדרת הווייתנו, כפי שמרכיבים בנו: עם יהודי, ארץ — ישראל — לשון — עברית. להבדל למשל מהוויה טבעית נורמאלית, דוגמת אומה צרפתית, צרפת וצרפתית. מה שקם כאן בפועל הוא: אומה עברית בארץ עבריים ששפתה עברית. וזו מהותה של ספרות עברית. ספרותה של האומה העברית בלשון העברית בארץ העבריים — ספרות של עם הארץ.

יש כמובן רקע של השפעה לימודית וספרותית, שהיא יהודית מובהקת. מה שלומדים בבית-הספר יש לו השפעה מזיקה להתגבשותו של הייחוד העברי. כל מה שכותבים עיתונאים ודרשנים למיניהם ומלומדים באוניברסיטאות מטיפים מעל המתדראות גורם לטשטוש ייחוד זה.
כיצד אתה מגדיר את ההבדל בין ספרות יהודית וספרות עברית?
— כיצד כתבו יהודים בהרבה לשונות: ערבית, גרמנית, רוסית, צרפתית, אנגלית ועוד. שלום עליכם, למשל, כתב לא עברית. מגדלי כתב לא רק עברית ולא בעברית בעיקר, אגב, כתב גם רוסית. גם ה. נ. ביאליק, יהודה הלוי, הרמב"ם כתבו לא בעברית בלבד. אין ספק, העברית היתה לשון הקודש, לשון תרבות, מחשבה ומדע של היהודים משך דורות על דורות דוגמת הלאטינית לעמי אירופה בימי הביניים. אבל אין הספרות היהודית מתמצית בעברית, אין היא מוגדרת בה ואינה זהה עמה. וכשם שיש ספרות יהודית בלשון הרוסית למשל, ואין היא הספרות הרוסית, כך יש גם ספרות יהודית בלשון העברית.

ואם נראה את ויהדות כהוויה מיוחדת במינה, היוצאת מכלל אומות העולם ואשר אין חוקי הווייתן חלים עליה, כרוך שהיהדות רואה את עצמה, יקשה עלינו שלא להסיק כי אותה תופעת יהודי שבו ספרות "הישראלית", בלשון שאלתך, היא בכך שאין היא יהודית.

הספרות העברית כיצירת העברים בארץ העברים לא הצמיחה, גם לא יכלה להצמיח, לפי שעה אלא ניצנים ראשונים בלבד. מודע?
— הערכים הספרותיים שעליהם מגדלים אותנו זרים לנו ולא זו בלבד שאינם מסייעים לפיתוח כוח היצירה העצמי, אלא שהם מסייעים להחניקה. ובעל כורחנו, בכפיית מערכת ההיגיון שלנו, לומדנו מן הספרות היהודית בלשון העברית, בעצמו של דבר שינון זה כמוהו כמורשת הביולוגית של כל יחיד. פלוגי אמריקאי יכול שהיה דומה ביותר מבחינת מראהו ומוגו האישי לאיזה סב או דוד רחוק שמעבר לימים, בן לאומה אחרת, ישנה, אולם מבחינת לאומית אין הוא זהה עמו כלל. הוא אחר. אומה אינה עובדה ביולוגית, כי אם הווייה חברתית טריטוריאליט בעלת ערכים משלה; וכמי פרטי אדם כך גם פרטי ספרות הנלמדים, הנשאבים מספרות אחרת, נמצאים כאן

בתוך מערכת הווייה שונה, בעלת חוקים משלה וערכים משלה השונים ביסודם. אבל, שלא כמולשת הביולוגית, זה גורם מפריע מאוד, גורם מחניק.

אולי בבית-הספר שלנו אפשר למצוא את-שורשם של הרבה מן החסר-רונות שמונים מורים ומחנכים בתלמידיהם הסופרים בני הארץ, צמצום אפקים, שטחיות ולבאנטיגיות — סוף סוף לבאנטיגיות אינה אלא פרוץ של העדר תואם וקשר בין ערכי התרבות המוקנות לבין הווייה וההווייה של הלומד וערכיו הנפשיים.

האם תוכל להמחיש זאת? זו שכין הספרות הנלמדת בבית-הספר וההווייה העברית, בלשונך?
— לדאבוני לא הרביתי לעסוק במחקר הספרות, מן הסיבה הפשוטה שהדבר היה דורש ממני להקדיש לכך זמן רב, שלא עמד בשום יחס לתשלום.

הרביתי לעסוק בביאליק, במאמרים שפרסמתי בשעיה בשם "שירת האהבה הזרה", הראיתי כי "מגילת האש" — שיר השירים של ביאליק, היא שירת האהבה הזרה, בסוגי לתסביד האהבה אל בת עם נכר, אל הגויה, שהיא גם סמל לכל עולם החיים, עולם הממש, העולם הזה של האדם באשר הוא אדם. אהרת אין לתפוס משום מה צריכה היתה הפגישה עם האשה להרסי את עולם גיבורו יסמלו של ביאליק, על שום מה תעמוד. הארציות הוואת בניגוד תוך כל כך לעולמו הרוחני הבנוי על נאמנות ליהדות והמלחמה לביצורה? ברור שיש כאן ביטוי לטראגדיה אישית חמורה וכי ביאליק תולה את הטרראגדיה האישית הזאת במצב של הכלל, הכלל היהודי, במצב הלוח היהודית. ושירת יחיד זה, יגון יחיד זה, הבא על ביטוי ב"מגילת האש" ואשר רבים מבני דורו של ביאליק רוחשים לו. אהבה עד היום לא לחינם, רחוקה היא וורה לשאינם בני דורו וחינוכו. סוד יצירתו, סודה של האהבה הגויית על כל הכרוך בכך אצלם, אינו אמר, אינו יכול לאמר לבני הארץ כל מאומה.

ואולי אפשר לך שני מעשים שהיו מורה אחד בפרבר דרומי של תל-אביב מילן ללמד את סיפורי שלום עליכם. באו אליו בעצמות והוא השיב: מה אתם רוצים! אני גרמניה ואבות אבותי גרמניה איש מבני משפחת לא בא במגע עם שום עיירה יהודית בתחום המושב של מזרח אירופה. תלמידי הם בני שכונת תל-אביב. הוריהם מכל חלקי המזרח התיכון. איש מכל אלה לא בא מימינו בשום מגע עם עיירה יהודית ממזרח אירופה וספק אפילו אם המונה אומר לו משהוא, ואתם רוצים שאני אלמד אותם את שלום עליכם, ומעשה אחר בבני הצעיר. הסיפור הראשון שלמד בבית-הספר, בכיתה ב' (לקראת התנוכה) היה סיפור אשר בו נדרש להזדהות עם ילד השב מן החרד בשעת בן-ערבים. בהיך שלג כמד והיא עטיף פרוה וגושא פנט בידו.

סופרים בני-הארץ בורחים מבעיית הזהות

האם תוכל להמחיש כיצד החניקה, לדעתך, פפרות זו את כשרונם של סופרים צעירים בני הארץ?
— בבקשה, אביא לדוגמא שני סופרים שנודמו לי לכתוב עליהם.

יש מהסופרים המהוננים הצעירים בני הארץ שפשוט נשברו, לא עמד בהם לוחם לעמוד על עצמיותם. כך אני רואה את ס. יזהר, אחד מן המהוננים שבסופרינו. מתוך הפחד להתמודד עם הבעיה של הגדרת זהותנו העצמית בורחים אל המציאות, אל ההווי, אל כל בעיה יסודית ותהיה קשה והרופה, או מתכנסים למוקד פמוק בנפשם, ובלבד להמלט מפני בעית הבעיות של המתרחש וקם, מפני הגדרת יסודותיה של התרבות העברית המבקיעה לה את דרכה, מפני ההגדרה העצמית העברית על כל שינוי הערכים הכרוך בה.

יש מסופרים צעירים אלה שספרות זו שעל ברכיה גדלו מבבלת אותם ואתה מוצא בצינן של שורות המדברות אל הלב, פיגומים שלא הוכרו בגמר מלאכה, שורות סרק, הלוצות, צעקניות פרשניות, בשרז, בעקבות מאמר ביקורת שהופיע על שירי של ע. הלל, דבר החיילים האפורים", כתבי מאמר שקרא בשם: "מדוע גדולים הדברים מכוח ליבם של סופרים צעירים מבני הארץ". הבאתי את שירי של ע. הלל ובצינוד אותו שיר עצמו לאחר שהשמטתי ממנו, שהסרתי את הפיגור מים שלא הוסרו, מבלי להוסיף ומבלי לשנות אפילו מלה אחת. כאן טמונה הסכנה של לבאנטיגיות שהכל מחריעים עליה בשם היהדות ולמעשה, לי נראה שהיא נשקפת מן התודעה היהודית הכפיה דוקא, מן היהדות.

האם אין אומה גם כל מה שהיא חושבת על עצמה? האם אינך מתבר אוהה מהר אל הקרקע ותולש אותה מאיך מן הדימוי העצמי שלה?
— אומה ביחס ללאום זה בערך כמו טריטוריה ביחס למולדת, לאים כולל את כלל האדם ואת האדמה. כשאני מדבר על אומה אני מדבר על גוף אנשים מסויים המעמיד יחד עם, טריטוריה מסוימת, לאום מסויים. ואינני מדבר על איזה עם האופים, או עם הגנבים, או עם המלחים. וההדות היא בעצמו של דבר עדה, ואין היא שונה במהותה מעדות אחרות בשעתן. האנושות אינה מורכבת מאומות בלבד.

האם אתה פוסל הוראת ספרות יהודית (על פי הגדרתך) בבית-הספר? כמה עדיף מואר טוויין למשל על שלום עליכם?
— הוראת ספרות יהודית בבית-הספר הרי זה בזבוז זמן על דברים שאינם נותנים לנער שום דבר, זה נוטל את הזמן שבו הייב המורה להקנות לילד ערכים שבהם יוכל להתפתח, וזה מקנה שיטה אינמ של לימוד, שהיא כמעט הכרחית מחמת חומרי הלימוד. כיוון שהחומר הספרותי הוא מה שהוא, הרי מלמדים אותו בתור חומר תיעודי, חומר דוקומנטארי, בתור פירוש, ואחר כך רוצים שמתולדים האלה יגדלו סופרים קצת היפשיים ברוחם וקצת רחבי אפקים. באוניברסיטה — כך למה שרוצה לחקור, אבל לא בבית-הספר, ואשר לחלק השני של שאלתך — קודם כל אולי פשוט תערכי משאל בין נערים, אל סיפוריו של מארק טוויין ואל גיבוריו, יכול הילד לחוש, מכל מיני טעמים, יתר קירבה מאשר אל גיבוריו של שלום עליכם. נוסף על כך, כאן הוא משחק בהודות והודות זו היא אישית בלבד, הוא יכול לשחק באינדיאנים, (סוף בעמוד 14)

ראיון עם יונתן רטוש

בעיני היה רטוש תמיד כראש הראשונה משורר, כי שיר את "הופה שהורה", "יחמר", "צלע", "שירי השבון", "שירי ממש", "החולכי בחושך", "שירי הרב", עד שנתברר לי מתוך דברים שאמר בראיון, כי אין הוא כך בעיני עצמו. והשאלה הראשונה שבמעט התפרצה נוכחי כאשר נפגשנו היתה: האומנם באמת התכוונת לכך שהשירה כשבילך היא רק החכים?

— אמרתי וגם התכוונתי. השיב רטוש. אגב, אני גורם "הופה" (בקרין בוך) ולא "תחביב" בתור מקבילה עברית למלה "הובי". חידוש זה, אף שהשתמש בו, לא נתקבל מפני הכתיב שלנו המזמין שיבושים, וקרוב לוודאי שהיו קוראים חובה (בחולם). אני דוגל מזה שנים בתחלפת הכתיב שלנו בכתיב הלאטיני. משוכלל (בש' שמאלית) הוא לפי עניית דעתי בדיוק. סופיסטיקייטד, היום משתמשים במלה "מתוחכם", וכולנו, דוברי עברית שלמדנו אנגלית, רואים בה מלה גנאי. ובאמת מתוחכם מדגיש את צד הגנאי, אבל, סופיסטיקייטד אין בה באנגלית גנאי דווקא, או ביותר דיוק, זה רק צד אחד שלה. שדה מודע לא נתקבלה המלה משוכלל (בש' שמאלית) כי הקורא יבין יגידי משוכלל (בש' מינית).

אני בעד כתיב לאטיני כי אינני רוצה להרוג חלק ניכר מן האפשרויות הגלומות בשפה אך ורק משום שהכתב אינו מתאים. הוא התאים לאנשים שמקצועם, שיעור הוכמ תם, היו דעה קרוה וכתוב, כשעצם ידיעת הכתיב היתה נחלת מייעוט. אבל היום, כאשר כל אדם יודע קרוא וכתוב, לא נובל להימלט מן ה"שינוי בעיקר שהכתב העברי בן ימינו הוא בסך-הכל מה שהיה הכתיב הבינלאומי הסורי בתקופה ה"בלבית" רק הסתעפות מן הכתיב העברי הקדום, וממש כך הכתיב ה"שינוי הוא הסתעפות מן העברית הקדומה. אין אנו כותבים כלל וכלל בכתיב העברי הקדום.

יונתן רטוש

דווקא אתה אשר בשיוריך נודעת השיבה כה רבה לצורה, ולא רק למבנה השיר, מוציע להיפרט מעל הכתיב העברי?

— אני באופן אישי אתקשה ודאי תמיד להשתמש שוטפת בכתיב החדש, אבל מדובר בדרך החדש, בדורות החדשים. כשיהיו ללמדו בכיתה א' לא תהיינה בעיות. ואגב, אשר למבנה השיר שאותו הזכרת, שיר בעיקרו, של דבר, לפי תפישתי, אינו מכוון כל כך לעין אלא לאוזן. סימני-הפיסוק הקיימים אינם די דקים כדי למסור בדיוק את אורה קריאתו המכוונת ועל-כן אני משתמש במיקומן של המילים בשיר כפי שאני משתמש.

התרהקנו מן השאלה שלי. האם אינך מגדיר עצמך כראש הראשונה כמשורר?

— לא. השירה היא אחד מהתומי ההתעניינות שלי. כמו הלשון והביקורת, רק שהיא אישית כמובן יותר, אבל ללא ספק אינה התחום העיקרי. למעשה מה שאני נתון בו כל ימי הן שאלות היסוד של המציאות שלנו, של ההווייה שלנו, של זהותנו, עתידנו, אם את רוצה של עולמנו. בשבילי היוצאת גליון של "אלה" קודמת תמיד לספר שירים. העובדה היא שלא הלכתי בתלמים, אין לאמר זאת, הממוסדים, בשום תחום שעסקתי בו. בזכות "הליצניה פואטיקה", לא שלי, של הציבור, נפרץ המחסום לגביי בתחום השירה, במידת מה גם בלשון. אגב, גם בדרך שנים, ובעיני לא מעטים מן הממוסדים עתיד פסול מכל וכל אף בתחומים אלה. בתחומים אחרים של הווייתנו, הכרוכים בתחום התעניינותי, ההתנגדות למה שאני מייצג נוקשה כמובן הרבה יותר. לכן אני ידוע כראש הראשונה בתור משורר. אם אני כותב למשל שיר על בעל יעשיות מפרסמים אותה בגלל אותה יחס של כבוד ל"ליצניה פואטיקה" שהוכרת. במחשבים על כך שגם טרגידיהבסקי ושניאור כתבו דברים לא כל כך כשירים ודבריהם נדפכו. כשאני אומר שאנחנו לא יהודים, שמה שקם בארץ הוא לאום אחר בתכלית, אני נתקל בהתנגדות גדולה לאין עוררן יותר, אם כי אף היא אינה מה שהייתה לפני שנים. פשוט, תחום הספרות הוא נקודת ההתנגדות הפחותה ביותר של הציבור ואפילו של המימסד. אני אומר בעצם אותם הדברים בכל התחומים.

אדם מגוייס אבל לא משורר מגוייס

שמעתי שאילו עסקת יותר בפוליטיקה היית כותב פחות שירים? ומה על הדעה הפנימי לכתוב שירים?
— הדעה לכתוב שירים הוא אצלי אך אחד הדחפים כמו שהעניין בלשון הוא תחום אישי אחר, ואם גם הצד האישי בו פחות בהרבה והצד הכללי, נאמר הציבורי, גדול הרבה יותר. כתיבת השירים פשוט אינה ממצה אתי בשביל עצמי. מובן שלו עסקתי יותר בהיי המעשה, או בפובליציסטיקה, או במחקר, הייתי כותב פחות שירה.

למה אם כן רוב שירתך היא אישית?
— השירה בכלל היא דבר אישי. אולי אני אדם מגוייס אבל לא משורר מגוייס. ברור שבשירתי באים על ביטויים תחומים שונים. נכון, שבדרך-כלל אני רואה נעוה באים "מיני" יותר מאשר דגלים. גם נושא המלחמה הוא בשבילי חווייה אישית, אהרת לא היה עולה בשריי, פוט לזה הרי קיימים ה"חולכי בהשך" ו"שירי הרב" שלי. נכון שהם חלק לא גדול משריי, אבל המיספר אינו קובע בעניין זה. אם נמשיך בדרך זו ונחלק את השירים לפי נושאים אולי ימצא שכל אחד מנושאי — הנושאים הרגילים של שירה: אהבה, מוות, יחסי-אנושי, יין וכ"ו — תופס בעצם רק מיעוט מכלל השירים שלי.

מה הניע אותך לקבץ את "שירי הרב", האם מלחמת ששת הימים?
— קיבצתי אותם ב-1964. מסיבות פרוואיות לגמרי לא יכולתי להור ציאם או אגב, היצאתי אותם בהוצאה לא מסחרית. בעצם בתור מינחה בשביל קומץ אנשים, לא בשביל הקהל הרחב. מלחמת ששת הימים

שירה נחובה

(המשך מעמוד 12)

אין היא נדרש להזדהות אתם באמת, אין הוא נדרש לראות את הוריו כאינדיאנים. מה שאין כן שלום עליכם וגיבורי.

אם בתוך הספרות היהודית בכל הלשונות, ואפילו בעברית, יש חלק היכול להחשב ספרות קלאסית, כלל אנושית, שאותה אנו מצווים להקנות לילדים — אני מניח שצפם כל התודעה היהודית, נגיה לכל היותר שהספרות היהודית הטובה הראויה להילמד בכל מקום שהוא, מהווה נאמר כשני אחוזים מכלל הספרות העולמית הקלאסית הראויה להילמד בכל מקום, ואין זה מעט — לזה אינני מתנגד.

מה בין שיר עברי לשיר שאינו עברי, כלום יש לה כלים לבדיקה ההבדל?

אלה הם דברים דקים שלא תמיד אני יכול להגדירם. אולי משהו בדומה לגראפולוגיה ולפיסיונומיה שהם דקים מאוד, על כל פנים דרושות הרבה שנות מחקר עד שנוכל להגדיר מה זה שיר עברי. זה עניין של תחושה. אבל ברגע שאתה מוצא השפעה מובהקת, צרפתית, אנגלית, רוסית, או יהודית, או ברור שזה לא זה, אי אפשר לאמר איך אתה מכיר דבר, כמי שקשה להגיד מדוע היין הוא טוב ומדוע האשה היא יפה. אני מניח שתוך מאה שנה יצטברו יותר סימני היכר.

אל התרבות העברית הקדומה

דאם אותה סכנה של זרות שאתה טיחם לספרות היהודית אינה צפויה לשירתך, שכן אתה מושגם ממיטוסים זרים ובלתי ידועים לקהל הקוראים? (כמו בשירים, "אורח", "שלכת", מתוך "יוהמ"ר).

— אני הושש שזוהי שאלה פרובוקטיבית מדי, שאין בה בעצם הגדרה שלפה, "זרות". אם לדבר על השיר "אורח" הרי כל אדם משכיל פחות או יותר יודע, בכל אופן אמיר לדעת מתוך הספרות, את המנהג הרווח בשבטים פרימיטיביים רבים (אצל האסקימוטים, למשל), אבל בעצם נראה לי שבשיר "אורח" יכול הסיפור להיות מובן גם למי שלא יודע על המנהג, הוא כתוב בגוף השיר. את השיר "שלכת", למשל, כתבתי שנים רבות לאחר שקראתי בספרי קדמונים על אותו טכס של התחדשות באש ומצאתי אותו גם במקרא: "שער השלכת" (דבה"י) וכן "כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת במ ושבח וחיחה לבער" (ישעיהו). ושלכת זו לדעתי אינה אלא אותה שלכת שעליה קראתי בכתבים הקלאסיים. בשבילי היא היתה אפוא קיימת, מודעת, למלה שלכת קרה מה שקרה לעגלון מלך מואב שנהפך לבעל-עגלה — מובנה המקובל אינו המובן המקורי. לי ברור ששלכת מכוונת לאותו שער, ולכיוון שלפניו, שממנו, שאלה היו משליכים כמלים, בעיקר אולי עצים, בחג הולדת השמש, חג האורים.

אשר לשיר "הוה", למשל, ישבתי פעם הודש ימים בספרייה כדי לבאר לעצמי את פירושו של סיפור גור'העדרן והבנתי אותו להנחת דעתי. השיר שכתבתי לאחר זמן, השתמש" בהומר הזה שהיה בי, חי אצלי, כמו שמישהו יכול לכתוב שיר על עקדת יצחק, למשל, לכן צרפתי לשיר, "הוה" מעין הסבר, בעצם תמצית של סיפור המעשה, למעשה עשיתי כך גם בשיר "שלכת", בגוף השיר.

אתה מבאר איך הגעת ליוצר לכתובת השיר, אך מה כאשר לתחושת ההזדהות או הזרות של דקורא?

— אמרתי כבר שאני מניח כי הקורא המשכיל מצוי אצל עולם הסמלים שלי, שבעצם איננו אישי כלל. בלי ספק כל קורא עברי יודע מה זה בעל ועשתורת, אם ס, יהיה מסיים את סיפורו, "לילה בלי יריות" ב.עשתורת זו בנוגהה על השמים הרבים ואורים", הרי יש להניח שאין זה זר לו ולא לזולתו, נכון שמלמדים אותנו שיש להרוס את הבעלים והעשתרות, בהתייחסות שלילית, אבל כולנו יודעים מה הם ואיננו נזקקים לפירוש לעיקר העניין.

מה אתה טוען במקום כל אותה ספרות שאת הוראהה אתה פוסל? — נוכל לשאוב קירבה ודמיון מכל ארצות העולם החדש והקם לתחייה, כמו עמי אמריקה השונים בתקופת ההתיישבות והגיבוש הלאומי שלהן, כמו כן יש לנו מקום ללמיד הרבה מתקופות של תחייה לאומית ותרבותית בארצות העולם השונות בהווה ובעבר וקודם כל אנלי מתקופת הרנסאנס. אפשר ללמוד הרבה מולט וויטמאן האמריקאי, מגדולי הרני כאנס האיטלקי, אולי גם מן הספרות היוונית החדשה, כמו כן פתוחה לפנינו כל הספרות הקלאסית מן הספרות היוונית העתיקה ועד שקספיר וכן, אבל כל אלה ילדי הוץ הם. הבניין עצמו, בניין התרבות שלנו צריך להיות שלנו: מסגרת ההווה שלנו והעבר שלנו, יש לפנות אל יסודותיה וסמליה של התרבות העברית הקדומה, אל נמ, המלגנס והשופי טים, התקיפה שלפני היות היהדות, יש להורות את כתבי אוגריית שאינם אלא עברית, יש מקום להורות גם ספרות מצרית ואכדית עתיקה הקרובות לעולם העברי הקלאסי.

נופי הארץ המשתקפים בשיריך דם מועטים מאד האין בכך כדי להתמיה?

— זוהי שאלה של מידה, וכל מידה היא אישית, אני אדם עירוני ושר את מה שמדובב אותי.

מוצאתי בשירך, "שה" : — "שלמה אעלה כאטר / עם פלעיד", האם האטר היה לך צמח חי מוחשי? מתוך הכרות עם הנוף הירושלמי אני רואה את ה"צלף" המשתרג מתוך הסלעים?

— מצטער, אינני זוכר את ה"צלף". אולי יקראו לו או אחרת, או אולי לא עשה עלי רושם, שמות הצמחים לא היו קבועים ונשתנו חדשות לבקרים ואפילו שמות החיות, לכן הם לא היו כל כך מוגדרים בשבילי, אני מתכוון בשביל כל מי שלמד בזמני בבית-ספר תיכון, כנור מרעיד : טה — טוכו, / מיתר חורק : עצר, / ודם רודה : אחבו, / ודם כרם ישר, / כנור נשבע : עד מות, / מיתר צוחק : עד אור / — וכל ישר יעכט / וכל כהיר ימר, / הייתי בן אלמות / הייתי כמומור / וכל קדקוד יחבט / בלילה השחור, / ("עלי כנור" מתוך "יוהמ"ר).

כתיבת שירים ועשיית שיריכם

למקרא שירים כעלי מכנה נעוץ, ומדוקדק כמו "עלי כנור" נשאלת השאלה אם השימוש בצורות ובלשון נעשה אצלך מתוך אותו כורח פנימי אשר בו דמיון הוא, כמעיין מדיום — הכותב לפועל ונפעל

בעת זמננה אחת כמירב ריכוז כוחות הנפש והרוח עד כדי מעין אוטומטיות של הקרוי השראה" (מתוך דברך ב, "מקרא בשלונסקי") או כמו שיש סבורים מתוך תכנון שכלתני צלילי ומשמעותי של הדברים? — אני מניח שאותם אנשים לא כתבו שיר מימיהם, נדמה לי שכל שירי "באו לי", וזהו ההבדל בין כתיבת שירים לעשיית שירים, רוב השירים באו לי בבת אחת, בין קצרים בין ארוכים, יש שירים ששתי שורות שלהם באו לי יום אחד והמשכם כעבור שנה וכעבור שנתיים, והו מצב שבו המשורר הוא מעין מדיום.

מי שרגיל אצל שירים יכול בדרך כלל להבחין אם השיר כולו בא, או חלק ממנו. כמעט תמיד אפשר לחוש מהו המילוי העשייתי, יש שירים שכולם עשייה בלבד, אצלי — אינני מכיר שירים כאלה, לכן גם מעולם לא כתבתי קבע, יש שנים שבהן אינני כותב כלל, ורוב שירי מרוכזים בפרקי זמן קצרים.

האם הדברים אמורים גם ביחס ל"הולכי בהשך" שהוא כלשונוך מזמור, שיר גדול כן 768 שורות? אגב, האם יש משמעות מיוחדת לשם מזמור כצורה ספרותית?

— גם ה"הולכי בהשך", כתבתי אותו משך עשרים וחמש שנה, יותר נכון קטעים ממנו באו לי כעשרים וחמש שנה לפני גמר הכתיבה. פעמים רבות רציתי להמשיך, לסיים את הכתיבה ולא עלה ביד, עד שזה בא. התחלתי לכתוב ב-1939, הצלחתי לסיים רק ב-1964, כאשר הכנתי את "שירי הרב" לדפוס דפדפתי בשירים ישנים רבים והשלמתי את ה"הולכי בהשך".

ואשר לשם מזמור, אני לא יכול לקרוא לזה אפוס ולא שיר לירי, למרות שאולי הוא אפי ביסודו ואולי כולו לירי, אני גם לא יכול לקרוא לזה המנון, וזהו למעשה סדרה של שירים שחברו יחדיו על נושא אחד, על עניין אחד.

האם שיריך הם תוצאה של חוויה אנושית הדיפעמית?

— השידה מוסרת חוויות, מבחר החוויות יכול להיות קשור באופיו של הכותב, מפני שהאיש אינו כותב בדרך כלל על כל החוויות ואינו מוגבל בחוויות עצמו בלבד. החוויות הן אך החומר של השיר, תוכלי למצוא אצלי לפחות כחמישים שירים שמדברים בלשון נקבה בהם אני מוסר חוויות שאיך שהוא עברו דרכי, כל הגישה המבקשת לפענח את הצד האישי של המשורר לפי השיר היא אחד מהדברים הנבערים בעולם, אגב, לו זה היה רק כך, כי אז לא היה שקספיר יכול לכתוב גם את דברי אופליה וגם את דברי האמלט, לשקספיר היה היקף רחב של חוויות שחווה אותן או קלט אותן, וכך עינם איש לא יכול היה לכתוב על המות מפני ששום איש מת עדיין לא כתב, הייתי קורא לזה לתדמות, בהבדל מלדמיון — "לדמיון" היא רמה לשונית גמוכה יותר ומכאן גם מושג אחר בעצם.

מבחינה זו אפשר לאמר כי המשורר דומה למתרגם, מתרגם ראוי לשמו הוא בעצם שחקן, הוא צריך לכתוב בלשון המתורגם במידת האפשר, ואף הכותב כך, יש כאלה שיש להם מיסלם (דיאפוזן) גדול יותר של חוויות, או טיפוסים, או צורות, בשעות מתאימות אני יכול למסור כל חוויה שהיתה לי ארפעם, ב-1964 הצלחתי למסור חוויה שעברה עלי בראשית שנות הארבעים, ועל כאן (אצל מי שפועל) מעין הוק שימור החוויה, כשכתבתי את ה"הולכי בהשך" הייתי מהלך ימים ולא עושה שום דבר ופעם או פעמים ביום באי לי עשר דקות וכתבתי מה שכתבתי, אחר כך רק ערכת.

מסתבר שאנשים שלא התנסו בכתיבה בדרך זו, שהשיר בא לך ולא נכתב, פשוט אינם יכולים לתפוס כיצד הדבר מתרחש.

איך נעשית הכדיקה לצורך עריכה?

— זו מעין חוויית הקורא, אם חוויית הכותב יחוויית הקורא שבי הופפת — אני יודע שקלעתי, הקושי הוא שיש שמגיעים למשהו דרך פיגומים, לפעמים הציק לי משהו, כתבתי, ואחר כך מחקתי שני שלישים, לא הגעתי באותה שעה לתכלית הריכוז בחוייה המבוקשת, במידה שאני משנה ניסח של שירים, לעולם אינני משנה אותם כדי לשנות את תכנם או את מצב הרוח שלהם, או את גישתם, אלא רק מנסה לדייק בהם יותר, באותה המשמעות הרגשית שלהם ואפילו בהבדל של עשר ועשרים שנה.

יש טוענים כי בשירים שנכתבו לאחר "יוהמ"ר" הל מיספה בכתיבתך מבחינת הצורות ודמוטיכיים וכי אתה כמו מתכחש לתחילתך בשיריך המאוחרים?

— אין כאן שינוי יש כאן הרחבה, זרחבתי את נושאי השיר, תחומיו, צורותיו, אפשרי לבדוק ולמצוא ב"שירי ממש" מוטיבים מיתיים כמו למשל בשיר "בתרים": "בכף יגיעה משרטה — / ביקד עיני על-פון / — נעמד — / לבט את שבע / האבנים השלמות שנופצו / בצלעות הגבע / אשר עם הבמה — / לרפא את מוצב עשתורת / אשר חולל — / ולעומת זו השיר "סרנדה" מן השירים המוקדמים שיש בו מסימני השירים המאוחרים: "מלמול גלים כבוש / בדמדומי ערבית / זה שר של ים מיכס / לשמש הבאה", או למשל השיר "חלום" מתוך "שירי ממש" הדומה במבנהו-לשיריך מתוך "חופה שחורה" הילך ורוטט עד שהוא נגמר, אגב, בעצם השאלה ששאלת צריכה להיות מוסבת על "חופה שחורה" ולא על "יוחמד" ש"חופה שחורה" נכללה בו, אם איני טועה טעות זו רוחת רק מפני שיש מבקרים שאינם בקיאים למדי בחומר, אבל ב"חופה שחורה" לא נכנסו כל שירי שנכתבו לפני כן, אני שוגה בכתיבת שירים מאז גיל 7 ואת "חופה שחורה" פרסמתי כשהייתי למעלה מ-30, זהו קובץ על נושא מסויים ובהלך-ידוך מסויים ומכאן גם מידה של אחדות בצורות, אם כי גם בזה אין להניח, אף כי בלי ספק הייתי בין כה וכה מרחיב את התחום והצורות של שירתי, מתקבל על הדעת שלא המשכתי לכתוב בנוסח של "חופה שחורה" בחלקו משום שהדבר הפך נושא לחיקויים והיתה לי הרגשה שזה נהפך למלאכה, אז מה אני אעסוק במלאכה החיקויים אולי עשו את המעבר חד יותר, גם אחר כך כתבתי שירים שהמחכונת שלהם דומה לאותה של "חופה שחורה".

כל ספר אצלי הוא פרי של פרק זמן פחית או יותר מוגדר ויש בו התמודדות עם בעיות צורניות חדשות, ברור שבכל פרק-זמן ישנן תימות אי פגישות חדשות, או השד יודע מה, גם לא כל כך חשוב איך קוראים לזה.

האם תרגום שירה הוא מתחום כתיבת שירים או עשייתם?

— תרגום שירה, וזהו בהחלט מלאכה, תרגומי שירים אף מלשונות שאינני יודע, אני מברר את המשקל, מקבל תרגום מילולי ועושה יצירת שתי וערב בנוגע לאסוציאציות, אם תרגום נעשה בדרך של יצירה, הרי זה שקספיר מושפץ ומתוקן, בכתיבת שירים ישנה גם מלאכה השיר אבל היא נעשית בעיקרה שלא במודע, מתורגלת כמו תרגילי סדר, בתרגום נשאר רק המלאכה, השאלה היא רק אם המלאכה נעשית כראוי או שאינה נעשית כראוי, ש. שפרה